

Справа «Скоппола проти Італії» (“*Scoppola v. Italy*”)¹

Ключовий висновок: незастосування судом більш м'якого кримінального закону, прийнятого до винесення остаточного рішення у кримінальній справі, є порушенням принципу зворотної дії кримінального закону у часі.

У рішенні, ухваленому 17 вересня 2009 року у справі «Скоппола проти Італії», Суд постановив, що:

- було порушено ст. 7 (ніякого покарання без закону) та ст. 6 (право на справедливий суд) Конвенції.

Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити заявнику 10 000 євро як відшкодування матеріальної шкоди та 10 000 євро на відшкодування судових витрат.

Відповідно до ст. 46 Конвенції Суд постановив, що накладене на заявника покарання у вигляді довічного позбавлення волі має бути замінено покаранням, яке не суперечить викладеним у цьому рішенні положенням.

Обставини справи

Заявник – Франко Скоппола є громадянином Італії, народився у 1940 році. На час розгляду справи він перебував у в'язниці м. Парми (Італія).

2 вересня 1999 року заявник вбив дружину та завдав тілесні ушкодження своїй дитині. 3 вересня його заарештували. На завершальному етапі попереднього розслідування прокуратура м. Риму звинуватила п. Скопполу у вбивстві, замаху на вбивство, жорстокому поводженні з членами сім'ї та незаконному володінні вогнепальною зброєю. У лютому 2000 року під час слухання справи перед суддею попереднього розгляду справ м. Риму (далі – СПР) заявник подав клопотання про розгляд його справи в порядку протокольної форми, тобто спрощеного процесу, котрий надає право на пом'якшення покарання у випадку особистого зізнання. Це клопотання було задоволено.

Стаття 442 Кримінально-процесуального кодексу Італії (далі – КПК Італії) у чинній на той час її редакції встановлювала: «Якщо суддя вважає, що слід застосувати покарання у вигляді довічного позбавлення волі, то його слід замінити на позбавлення волі строком на 30 років».

24 листопада 2000 року СПР визнав п. Скопполу винним і зазначив, що він повинен бути засуджений до довічного позбавлення волі; проте, оскільки справа розглядалась в порядку протокольної форми, суддя визначив заявнику міру покарання у вигляді 30 років позбавлення волі.

Між тим, Законодавчий декрет № 341, який набрав чинності того ж дня, вніс зміни у ст. 442 КПК Італії. Відтак у ній зазначалось, що у випадку розгляду справи в порядку протокольної форми – якщо мала

¹ Повний текст рішення див. на сайті www.echr.coe.int

місце сукупність злочинів чи продовжуваний злочин – довічне позбавлення волі повинне бути замінене довічним позбавленням волі з режимом денної ізоляції.

В апеляційній скарзі органів прокуратури на рішення СПР стверджувалось, що – з огляду на набрання чинності новою редакцією ст. 442 КПК Італії – п. Скоппола повинен був бути засуджений швидше до довічного позбавлення волі, ніж до позбавлення волі строком на 30 років.

10 січня 2002 року Апеляційний кримінальний суд м. Риму призначив заявнику покарання у вигляді довічного позбавлення волі. При цьому в його рішенні йшлося про те, що оскільки положення Законодавчого декрету № 341 належать до норм процесуального права, останні повинні були бути застосовані до усіх відкритих проваджень у кримінальних справах. У цьому рішенні також зазначалось, що відповідно до згаданого декрету п. Скоппола міг відкликати своє клопотання про протокольну форму розгляду його справи та постати перед судом у звичайному порядку, проте суд першої інстанції не врахував зміну відповідних законодавчих норм.

Заявник, посилаючись на фактичну помилку, подав скаргу до Касаційного суду про розгляд його справи в порядку виключного провадження. Він зазначав, що його було засуджено з порушенням гарантованих ст. 6 Конвенції принципів права на справедливий суд та з ретроспективним застосуванням кримінального закону, що є порушенням ст. 7 Конвенції. Ця скарга також була відхилена.

24 березня 2003 року п. Скоппола звернувся з індивідуальною заявою до Суду, а 13 травня 2008 року вона була визнана частково прийнятною. 2 вересня 2008 року Палата Суду, котрій було направлено цю справу на розгляд, відмовилась (відповідно до ст. 30 Конвенції²) від розгляду справи на користь Великої палати.

Зміст рішення Суду

Заявник скаржився не лише на ретроспективне застосування кримінального закону (що, на його думку, є порушенням ст. 7 Конвенції), але також і на невідповідність ч. 1 ст. 6 Конвенції Законодавчого декрету № 341.

Передбачені ст. 7 Конвенції гарантії, будучи важливими елементами принципу верховенства права, займають визначне місце у конвенційній системі захисту прав людини. Це підтверджується, зокрема, тим фактом, що – відповідно до ст. 15 Конвенції – відступ від зобов'язань, що

² Ця стаття встановлює таке правило: «Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього» (прим. перекладачів).

впливають зі ст. 7, не допускається навіть під час війни або іншої суспільної небезпеки. Ця стаття повинна тлумачитись і застосовуватись – як це впливає з її об'єкта та мети – у такий спосіб, аби забезпечити ефективні гарантії проти свавільного судового переслідування, обвинувачення та покарання.

Частина 1 ст. 7 Конвенції поширюється не лише на заборону ретроспективного застосування кримінального права на шкоду обвинуваченому; у ній також закріплюється той принцип, що лише закон може встановлювати злочин та передбачати покарання (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Крім того, у ній не тільки міститься заборона кваліфікації як правопорушення такої поведінки, котра на момент її вчинення не вважалась кримінально-каранною, але й фіксується принцип, згідно якого кримінальний закон не повинен тлумачитись поширювально на шкоду обвинуваченого (наприклад, за аналогією).

З цього випливає, що правопорушення та відповідальність за його вчинення повинні бути чітко визначеними у законі. Ця вимога задовольняється у тому випадку, коли особа із формулювання відповідного положення та, у разі необхідності, з допомогою тлумачення судом цього положення може дізнатися, які дії та упущення будуть кримінально-караними.

Тому Суду необхідно перевірити, чи на момент вчинення обвинуваченим суб'єктом відповідних дій, що мали наслідком його кримінальне переслідування та засудження, було чинним законодавче положення, котре робило таку поведінку караною, та чи відповідне покарання не перевищувало межі його застосування.

Поняття «покарання» у ч. 1 ст. 7 (як і поняття «права й обов'язки цивільного характеру» та поняття «кримінальне обвинувачення» у ч. 1 ст. 6 Конвенції) має автономне значення. Щоби зробити захист, пропонований ст. 7 Конвенції, ефективним, Суд повинен мати можливість виходити за межі зовнішніх характеристик певної поведінки та самостійно оцінювати, чи вона – за її суттю – може мати наслідком покарання у значенні відповідного конвенційного положення.

У другому реченні ч. 1 ст. 7 Конвенції зазначається, що початковим етапом оцінювання певного заходу саме як покарання є встановлення того, чи відповідний захід є наслідком засудження за вчинення «кримінального правопорушення». Іншими факторами, що можуть бути взяті до уваги, є: сутність та мета такого заходу відповідальності, його характеристика у національному законодавстві, процедури, котрі необхідно здійснити при його створенні та застосуванні, та його суворість.

І Комісія з прав людини (далі – Комісія), і Суд у своїй практиці розмежували захід, що за своєю суттю становить власне «покарання», та захід, який стосується «виконання» чи «застосування» «покарання». Відтак, у тих випадках, коли сутність і мета заходу стосується зменшення

покарання чи зміни режиму його відбування задля подальшого швидшого звільнення засудженого, він не становить частину «покарання» у розумінні ст. 7 Конвенції.

У ст. 7 Конвенції під поняттям «закон» розуміється і писаний закон, і прецедентна судова практика, включаючи такі їх якісні ознаки як доступність і передбачуваність.

Наслідком того принципу, що закони повинні бути загальними у застосуванні, є те, що формулювання писаних законів не завжди є точними. Однією зі стандартних технік регулювання суспільних відносин за допомогою законів є використання загальних понять на противагу вичерпному переліку. Це означає, що багато законів неминуче формулюються через терміни, котрі, більшою чи меншою мірою, є нечіткими, а їхня інтерпретація та застосування залежать від практики. Тому у будь-якій системі законів, незалежно від рівня чіткості їх формулювання, у т. ч. положень кримінальних законів, неминучим є елемент судової інтерпретації. Потреба роз'яснення недостатньо чітких положень та їх адаптації до змінюваних обставин існуватиме завжди. Визначеність закону, хоч і є надзвичайно бажаною, проте може спричинити надмірну суворість; крім того, закон повинен узгоджуватись зі змінюваними обставинами.

Вирок суду призначений, зокрема, розвіювати правотлумачні сумніви. Більше того, добре розвиненою правовою традицією держав-учасниць Конвенції є те, що конвенційна судова практика, – будучи одним із джерел права, – неодмінно сприяє поступовому розвитку кримінального права. Стаття 7 Конвенції не може бути прочитана як така, що позбавляє законної сили поступове прояснювання правил кримінальної відповідальності через відповідне судове тлумачення від справи до справи – за умови, що наслідки такого тлумачення відповідатимуть суті правопорушення та обґрунтовано можуть бути передбачені.

Передбачуваність значною мірою залежить від змісту досліджуваного закону, сфери його поширення, кількості та статусу тих, кому він адресований. Закон може задовольняти вимогу передбачуваності й тоді, коли певна особа повинна отримати відповідну правову пораду, оцінити – до рівня, що є можливим за відповідних обставин, – наслідки, до яких може призвести її поведінка.

У 1978 році Комісія висловила думку про те, що – на відміну від ч. 1 ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права – ст. 7 Конвенції не гарантує права на більш м'яке покарання, що передбачається у законі, котрий набрав чинності після вчинення правопорушення. Тому вона визнала явно необґрунтованою скаргу заявника, який стверджував, що деякі із правопорушень, у вчиненні яких він звинувачувався, були декриміналізовані. Така позиція була підтверджена Судом й в інших справах; при цьому він нагадував, що ст. 7 Конвенції не надає права

правопорушнику на застосування більш сприятливого кримінального закону.

Хоча Суд формально не зобов'язаний слідувати своїм попереднім рішенням, однак в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен без переконливих причин відмовлятися від прецедентів, викладених у його попередніх рішеннях. Оскільки Конвенція є перш за все системою захисту прав людини, Суд повинен зважати на змінювані умови у державі-відповідачі та державах-учасниках в цілому й відповідно реагувати, наприклад, на будь-який нововиниклий консенсус щодо стандартів, яких потрібно досягати. Надзвичайно важливим є і те, щоб Конвенція тлумачилась і застосовувалась у спосіб, який робить передбачені нею права не теоретичними й ілюзорними, а практичними та ефективними. Неспроможність Суду підтримувати динамічний та еволюційний підходи у тлумаченні матиме наслідком ризик встановлення перешкод для реформ і покращення.

Суд вважає, що з моменту прийняття рішення у справі “*X. v. Germany*” (1978) минуло досить багато часу, протягом якого відбулось чимало змін на міжнародній арені. Зокрема, окрім набрання чинності Американською конвенцією з прав людини (ст. 9 котрої гарантує ретроспективне застосування закону із більш м'яким покаранням, який набрав чинності після вчинення відповідного правопорушення), потрібно згадати і про проголошення Хартії основних прав Європейського Союзу (2000). Формулювання ч. 1 ст. 49 останньої відрізняється – і це було зафіксовано свідомо – від ст. 7 Конвенції тим, що у ній встановлено: «Якщо після вчинення кримінального правопорушення законом встановлюється більш м'яке покарання, саме воно підлягає застосуванню». У справі “*Berlusconi and Others*” (2005) Європейський Суд Справедливості (рішення котрого було підтверджене французьким касаційним судом) постановив, що відповідний принцип є частиною конституційних традицій держав-членів Європейського Союзу. Нарешті, застосовність більш м'якого кримінального закону було передбачено й у статуті Міжнародного кримінального суду та підтверджене ним у судовій справі “*ICTY*” (розгляд справи триває й досі).

Відтак Суд дійшов висновку, що після прийняття рішення у справі “*X. v. Germany*” в Європі та на міжнародному рівні консенсусна позиція про застосування кримінального закону, котрий передбачає більш м'яке покарання, навіть тоді, коли він набрав чинності після вчинення відповідного злочину, поступово розвинулася до основоположного принципу кримінального права. Показово, що законодавство держави-відповідача ще з 1930 року визнає цей принцип.

Справді, ст. 7 Конвенції чітко не встановлює обов'язку держав-учасниць Конвенції надавати звинуваченій особі переваги від тих змін у

законі, котрі набрали чинності після вчинення нею правопорушення. Саме на цій підставі Комісія свого часу й відмовила заявнику у справі “*X. v. Germany*”. Однак, беручи до уваги охарактеризований розвиток, Суд не може погодитись із цим аргументом як вирішальним. Більше того, він зауважив, що, забороняючи застосування більш «суворого покарання ...», ніж те, що було застосоване на час вчинення кримінального правопорушення», ст. 7 Конвенції не виключає надання обвинуваченому переваги у більш м'якому покаранні, котре передбачається законодавством, яке набрало чинності вже після вчинення правопорушення.

На думку Суду, частиною принципу верховенства права (а ст. 7 Конвенції є його важливою частиною) є очікування від суду застосування до кожного караного діяння такого покарання, котре законодавець вважає пропорційним. Накладення більш суворого покарання лише на тій підставі, що воно було передбачене на час вчинення злочину, означатиме застосування правил про наступність дії кримінальних законів у часі на шкоду відповідача. Крім того, це буде прирівнюватись до ігнорування будь-якої сприятливої для обвинуваченого законодавчої зміни, що може набрати чинності перед його засудженням та під час призначення покарання, порівняно з тими покараннями, котрі держава (та й спільнота, яку вона представляє) тепер уже вважають надмірними. Суд зазначив, що обов'язок застосувати з-поміж кількох кримінальних законів той, який, є найбільш сприятливим для обвинуваченого є проясненням правил наступності дії кримінальних законів у часі, – правил, котрі узгоджуються з іншим важливим елементом ст. 7 Конвенції: передбачуваністю покарання.

Зважаючи на викладені міркування, Суд дійшов висновку, що необхідно відмовитись від судової практики, закладеної Комісією у справі “*X. v. Germany*”, та підтвердити, що ч. 1 ст. 7 Конвенції гарантує не лише принцип неретроспективності більш суворих кримінальних законів, але й також беззастережно закріплює принцип ретроспективності більш м'якого кримінального закону. Цей принцип втілений у правилі про те, що якщо є відмінності між діючим на час вчинення злочину кримінальним законом та кримінальним законом, що набрав чинності перед винесенням остаточного судового рішення, суди повинні застосовувати той закон, положення якого є більш сприятливими для відповідача.

Також Суд зауважив, що оскільки відповідна частина ст. 442 КПК Італії встановлювала тривалість покарання, котре може бути призначене в контексті протокольної форми розгляду справи, вона містила норму матеріального кримінального права. Виходячи з принципу зворотної дії більш м'якого кримінального закону, італійські суди повинні були застосувати, з усіх чинних – у період між вчиненням злочину і прийняттям остаточного рішення у справі – редакцій правових норм, ту, яка би ставила

п. Скоппола у більш вигідне становище. Оскільки ж цього зроблено не було, то мало місце порушення ч. 1 ст. 7 Конвенції.

Суд зазначив, що італійська протокольна форма розгляду справи не лише надавала підсудному безсумнівні переваги, але й зменшувала деякі процесуальні гарантії, що притаманні концепції справедливого судового розгляду. Заявивши клопотання про розгляд його справи в порядку протокольної форми, п. Скоппола однозначно відмовився від своїх прав на публічний розгляд, на виклик свідків, на представлення нових доказів та допит свідків обвинувачення.

Суд зазначив, що держави-учасниці Конвенції не мали обов'язку приймати спрощені процедури розслідування та розгляду кримінальних справ. Існування таких процедур (зокрема можливості держави в односторонньому порядку зменшувати переваги, пов'язані з відмовою від гарантій справедливого судового розгляду) суперечить принципу правової визначеності та захисту виправданої довіри осіб-учасників судового процесу до держави. Тому Суд одноголосно постановив, що у цьому стосунку було порушено ст. 6 Конвенції.